

remark 'назіраць', 'азначаць', і гэта яшчэ раз пацвярджае, што любое слова са значэннем успрымання лёгка набывае інтэлектуальную семантыку.

Англійская інтэлектуальная лексіка значна больш "прагматычная" па сваёй афарбоўцы, чым адпаведная руская ці беларуская. Тое ж самае слова *cognize* характарызуецца слоўнікамі як жорстка кніжнае і не выносіцца ў сінанімічны рад *perceive, discern, note, remark, notice, observe, contemplate, see, behold, descry, espy, view, survey* — слоў са значэннем зрокавага ўспрымання, кожнае з якіх у кантэксце можа набываць і семантыку 'пазнаваць, вывучаць'.

Бліжэйшым акружэннем дзеясловаў са значэннем 'ведаць' англійскія сінанімічныя слоўнікі называюць абазначэнні зрокавага ўспрымання ў іх пераносным значэнні, словы са значэннем 'схопліваць' — *grasp, seize, take*, дзеясловы разумення і ЛСГ з абагульняючым значэннем 'унікаць'. Такім чынам, у сістэме англійскай мовы ЛСГ са значэннем 'разумець' і 'ведаць' непасрэдна змыкаюцца.

¹ Мамардашвілі М. Классические и неклассические идеалы рациональности. Тбилиси, 1984. С. 10.

² Антипов Г. Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987. С. 89.

³ Мамардашвілі М., Пятигорский А. Символ и сознание. Иерусалим, 1982. С. 23–24.

⁴ Гл.: Перегудов В., Тарасенко Ф. Введение в системный анализ. М., 1989. С. 47.

⁵ Гл.: Martynov V. Universal Semantic Code: USC-5. Мн., 1994.

⁶ У артыкуле выкарыстаны матэрыялы слоўнікаў: Апресян Ю., Вотякова В. и др. Англо-русский синонимический словарь. М., 1979; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1986–1987; Шаталова Т. Англо-русский идеографический словарь. М., 1994; Рокон-пу J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959; Webster's New Dictionary of Synonyms. Springfield, 1988.

⁷ Гл.: Виск С. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949. P. 1208.

⁸ Трубачев О. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959. С. 154–157.

⁹ Гл.: Там жа.

I.K. ГЕРМАНОВІЧ

Н.Т. ВАЙТОВІЧ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Ніна Трафімаўна Вайтовіч нарадзілася 10 ліпеня (27 чэрвеня па старому стылю) 1913 г. у мястэчку Дрыса (цяпер Верхнядзвінск) Віцебскай губерні ў сям'і настаўнікаў. Скончыўшы ў 1930 г. Полацкі педтэхнікум, настаўнічала на Лепельшчыне. З 1933 па 1937 г. вучылася на філалагічным факультэце Мінскага вышэйшага педагагічнага інстытута, а затым, пасля году выкладчыцкай працы, — у аспірантуры пры гэтым жа інстытуце. Калі пачалася Вялікая Айчынная вайна, эвакуіравалася на ўсход. Працавала культработнікам у адным з ваенных шпіталяў у Горкаўскай вобласці, палітрэдактарам аблліта, затым начальнікам палітычнага аддзела пры абласным радыёкамітэце ў Арэнбургу. У кастрычніку 1943 г. была адклікана ў Маскву і назначана начальнікам Упраўлення пачатковых і сярэдніх школ Народнага камісарыята асветы БССР. Праз год перайшла на працу ў Інстытут мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук БССР, а з чэрвеня 1945 г. працягвала аспіранцкую вучобу пры Маскоўскім універсітэце. У 1947 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю па мове Баркалабаўскага летапісу і пачала працаваць у Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя М.Горкага, займаючы пасаду выкладчыка, потым дацэнта кафедры беларускай мовы, праз два гады загадвала гэтай кафедрай. З 1956 г. — старшы навуковы супрацоўнік сектара дыялекталогіі ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР. У 1966 г. абараніла доктарскую дысертацыю аб ненаціскным вакалізме беларускіх гаворак. Памерла 4 сакавіка 1976 г.

Галоўнымі аб'ектамі навуковых даследаванняў Н.Т. Вайтовіч былі беларуская дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы. Многа часу яна аддала збіранню фактычнага матэрыялу для дыялекталагічнага атласа, пабываўшы з экспедыцыямі амаль ва ўсіх раёнах Беларусі, потым прымала ўдзел у стварэнні такіх навуковых прац, як "Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі" (1962), "Дыялекталагічны атлас беларускай мовы" (1963), "Нарысы па беларускай дыя-

лекталогіі” (1964), “Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак” (1969). За працы па беларускай лінгвагеаграфіі разам з іншымі найбольш актыўнымі выканаўцамі ў 1971 г. удастоена Дзяржаўнай прэміі СССР.

Па тэме сваёй доктарскай дысертацыі Н.Т. Вайтовіч апублікавала шмат артыкулаў і выдала манаграфію “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (1968). Манаграфія створана на вельмі багатай фактычнай аснове. Выкарыстаны матэрыялы “Дыялектычнага атласа беларускай мовы” па 1027 населеных пунктах, дысертацыйных апісанняў шэрагу беларускіх гаворак (М.В. Бірылы, І.М. Гайдукевіча, П.М. Гапановіча, І.І. Зянько, Т.Ф. Сцяшковіч, Т.С. Янковай, Ф.М. Янкоўскага), фальклорна-дыялектных запісаў канца XIX–пачатку XX ст. (А.С. Дэмбавецкага, М.Я. Нікіфароўскага, З.Ф. Радчанка, Е.Р. Раманова, А.К. Сержпудоўскага, М. Федароўскага), дыялекталагічных прац Я.Ф. Карскага, П.А. Бузука, М.М. Дурнава, П.А. Растаргуева, А.А. Шахматава, А.І. Сабалеўскага, Р.І. Аванесавы, В. Курашкевіча і, безумоўна, уласных назіранняў, зробленых падчас экспедыцый у розныя раёны Беларусі. Пастаўленыя перад сабой задачы — сіхронна апісаць ненаціскны вакалізм народных гаворак рэспублікі, вызначыць яго тыпалогію і тэрытарыяльную дыферэнцыяцыю, устанавіць адпаведнасці з суседнімі рускімі і ўкраінскімі гаворкамі — аўтар вырашыла паспяхова. Асаблівай грунтоўнасцю вызначаюцца першыя дзве главы — “Вакалізм першага складу перад націскам” і “Вакалізм іншых ненаціскных складоў”. У іх, з улікам пазіцыі пасля цвёрдых зычных, пасля мяккіх, пасля шыпячых і “ц”, у абсалютным пачатку слова і ў канцовых адкрытых складах, прааналізаваны ўсе змяненні ненаціскных галосных, дэталёва апісаны з боку іх сутнасці і распаўсюджвання такія фанетычныя з’явы, як аканне, яканне, эканне, уканне, еканне і г.д. Трэцяя глава прысвечана суадносінам тыпаў ненаціскага вакалізма, а чацвёртая — пытанню аб развіцці ў беларускіх гаворках акання-якання. Выяўленыя аўтарам суадносіны асобных груп галосных у залежнасці ад пазіцыйных умоў прадстаўлены ў выглядзе фанематычных мадэлей, вызначана тэрытарыяльнае пашырэнне кожнай мадэлі. Асабліва вялікая ўвага ўдзелена аналізу пераходных тыпаў ненаціскага вакалізму, узнікшых на аснове ўзаемадзеяння недзісімліятыўнага і дзісімліятыўнага акання-якання, раскрыццю прыроды так званай гармоніі галосных у беларускіх гаворках, выказаны новыя і цікавыя думкі аб яе паходжанні. Усе аўтарскія назіранні і вывады багата праілюстраваны табліцамі і картамі.

Манаграфія “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” была высокая ацэнена спецыялістамі. У іх водзывах і рэцэнзіях адзначалася, што яна кладзе пачатак новаму этапу ў распрацоўцы праблем дыялекталогіі і гісторыі ўсіх усходнеславянскіх моў.

Высокую ацэнку вучоных атрымала і манаграфія Н.Т. Вайтовіч “Баркалабаўскі летапіс” (1977), створаная на аснове яе кандыдацкай дысертацыі. У гэтай манаграфіі дадзена грамадска-палітычная і сацыяльна-эканамічная характарыстыка эпохі, у якую ствараўся помнік, гісторыя вывучэння гэтага помніка, яго папярэдніх выданняў, вызначана роля летапісу ў гісторыі беларускай мовы. Належная ўвага ўдзелена таксама пытанням аб аўтары, месцы і часу напісання гэтага пісьмовага помніка. Непасрэднаму разгляду яго мовы папярэднічае невялікі раздзел аб палеаграфічных асаблівасцях зборніка, у якім быў змешчаны летапіс, яго графіка-арфаграфічных асаблівасцяў.

Асноўнае месца ў манаграфіі займае моўная характарыстыка Баркалабаўскага летапісу. Даследаванне яго фанетычнай і марфалагічнай сістэм праведзена ў параўнанні з мовай іншых старабеларускіх пісьмовых помнікаў, перш за ўсё магілёўскіх актаў таго перыяду, а таксама ў супастаўленні з сучаснымі беларускімі народнымі гаворкамі. Асабліва глыбока прааналізаваны сістэмы вакалізму і кансанантызму помніка. Крыху меншае месца адведзена марфалогіі. Але і тут выяўлены ўсе важнейшыя з’явы, якія маюць пэўную цікавасць для гісторыі беларускай мовы, у прыватнасці, апісаны граматычныя формы назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў і дзеясловаў. Такім чынам, у манаграфіі асветлены ўсе пытанні, звязаныя з апісаннем помніка ў гістарычных, палеаграфічных і моўных адносінах. Даследаваннем устаноўлена несумненна сувязь яго мовы з магілёўска-баркалабаўскім дыялектным арэалам.

У канцы манаграфіі змешчаны тэкст “Баркалабаўскага летапісу”. Усе папярэднія публікацыі яго былі разлічаны на гісторыкаў і літаратуразнаўцаў, па гэтай не ставілі перад сабой мэту дакладна перадаць моўныя асаблівасці. Моваз-

наўцамі папярэднія публікацыі тэксту маглі быць выкарыстаны толькі часткова — пры вывучэнні лексікі і сінтаксіса старабеларускай пісьмовай мовы і былі зусім непрыгодны для вывучэння фанетыкі і марфалогіі. Н.Т. Вайтовіч тэкст “Баркалабаўскага летапісу” падала з захаваннем палеаграфічных, графічных і арфаграфічных асаблівасцей, у чым яго вялікая навуковая каштоўнасць. Менавіта гэта як вельмі дадатны факт адзначала ў сваім пісьмовым водзыве на рукапіс манаграфіі вядомы спецыяліст праф. Л.П. Жукоўская: “Лінгвістычныя выданні, якія ўзнаўляюць тэкст літара ў літару з раздзяленнем на радкі, з дакладным паказам выносных літар, без увядзення ад выдаўца раздзяляльных знакаў, з перадачай літар, якіх няма ў сучасных кірылічных па паходжанні алфавітах, з каменціраваннем стану рукапісу і контураў (абрысаў), — такія выданні ў нашай краіне ўсё яшчэ рэдкія для рускай, украінскай і беларускай моў. Пагэ-таму лінгвістычнае выданне “Баркалабаўскага летапісу” будзе справай гонару не толькі беларускай навукі, але і выдавецтва Беларускай Акадэміі навук”.

Н.Т. Вайтовіч многа займалася праблемай дыялектнай асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, прысвяціла ёй шэраг артыкулаў, а найбольш поўна свае думкі па гэтай праблеме выклала ў дакладзе на IV Міжнародным з’ездзе славістаў “Да пытання аб фарміраванні літаратурнай беларускай мовы: Аб суадносінах літаратурнай мовы і дыялектаў”, выдадзеным (1958) асобнай брашурай. Прааналізаваўшы моўныя асаблівасці ананімных паэм “Энеіда на выварат” і “Тарас на Парнасе”, публіцыстыкі К. Каліноўскага, твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Ц. Гартнага і іншых пісьменнікаў, яна прыйшла да вываду, што новая беларуская літаратурная мова сфарміравалася на аснове сярэднебеларускіх гаворак, якія займаюць тэрыторыю сярэдняй і паўднёвай частак Міншчыны. Гэта, на яе думку, было абумоўлена трыма асноўнымі фактарамі: 1) Тэрыторыя цэнтральнай паласы гаворак адыграла значную ролю ў складванні беларускай нацыі; 2) Большасць пісьменнікаў, якія сваёй творчасцю аказалі вызначальны ўплыў на фарміраванне норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы, паходзілі менавіта з гэтай тэрыторыі; 3) Сярэднебеларускія гаворкі акумуляравалі ў сабе самыя характэрныя фанетычныя, граматычныя і нават лексічныя рысы двух асноўных дыялектных масіваў беларускай нацыянальнай мовы — гаворак паўднёва-заходніх і паўночна-усходніх. З гэтых трох фактараў галоўным, бадай, быў апошні. “З цягам часу, — адзначае Н.Т. Вайтовіч, — літаратурная мова некалькі аддаляецца ад дыялекта-асновы, абапіраючыся на агульнанародныя рысы мовы або на нормы буйнейшых дыялектаў, і паступова ўсё больш пачынае набываць наддыялектны характар. Асабліва вялікія змены адбыліся ў галіне лексікі. Лексіка беларускай літаратурнай мовы ўжо значна адышла ад дыялекта-асновы, бо яна не абмежавана традыцыйнай дыялектнай сельскагаспадарчай, вытворчай і бытавой тэрміналогіяй, а мае сваю распрацаваную навуковую, навукова-тэхнічную і грамадска-палітычную тэрміналогію” (с. 47).

Н.Т. Вайтовіч вядома і як лексікограф. Так, яна ўдзельнічала ва ўкладанні “Русско-белорусского словаря” (1953), для якога распрацавала перакладныя артыкулы на літары Л і М, яна ж сааўтар “Інструкцыі па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы”, вып. 2 (1960) і “Інструкцыі па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы” (1971).

Падчас працы ў педагагічным інстытуце Н.Т. Вайтовіч склала або прымала ўдзел у складанні пяці вучэбных праграм па мовазнаўчых дысцыплінах для вышэйшых навучальных устаноў. Гэта “Праграма па гісторыі беларускай мовы для настаўніцкіх інстытутаў” (1952), “Праграма па гістарычнай граматыцы беларускай мовы для педінстытутаў” (1954), “Праграма па беларускай дыялекталогіі для філалагічных факультэтаў педінстытутаў” (1957), “Праграма па гістарычнай граматыцы беларускай мовы для філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў” (1957), “Праграма па беларускай дыялекталогіі. Для філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў і універсітэта” (1960). Выступала яна ў друку і з артыкуламі па пытаннях выкладання беларускай мовы ў агульнаадукацыйных сярэдніх школах: “Элементы гістарызма пры выкладанні беларускай мовы ў школе” (1953), “Аб дыялектных асаблівасцях у мове вучняў” (1954) і інш.

Пра цесную сувязь Н.Т. Вайтовіч са школай сведчыць і той факт, што яна з’яўляецца аўтарам падручніка “Родная літаратура. Хрэстаматыя для 6 класа сярэдняй школы” (1945). У падручніку мастацкія творы пададзены з пытаннямі і

практичнымі заданнямі для вучняў. Напрыклад, да апавядання Я. Коласа “Васіль Чурыла” гэта такія: 1. Раскажыце, як жылося Васілю. Чаму яго работу называлі “сабачай службай”? 2. Пакажыце ў тэксце, чаму Васіль пакорліва зносіў усе здзекі ляснічага, хаця ўсё больш і больш нарасталі ў ім абурэнне і гнеў. 3. Які настрой у чытача стварае апісанне лесу? Выпішыце словы, пры дапамозе якіх аўтар перадае гэты настрой. 4. Складзіце план гэтага апавядання.

Характэрнай асаблівасцю хрэстаматыі з’яўляецца і тое, што ў ёй па меры вывучэння мастацкіх твораў даюцца звесткі па тэорыі літаратуры, а менавіта: вершаваная мова (рытм, рыфма), вершаскладанне (стапа, страфа, ямб, харэй, дактыль, амфібрахій, анапест), антытэза, аўтабіяграфія, біяграфія, сатыра, лірычныя творы, балада, характарыстыка, партрэт, аповесць, тэма, ідэя, кампазіцыя, апісанне, пейзаж, эпіграф, алітэрацыя, асананс, метанімія, сінекдаха, неалагізмы, архаізмы.

Складзеная Н.Т. Вайтовіч хрэстаматыя 15 разоў перавыдавалася. Амаль кожнае перавыданне адрознівалася зменамі ў адборы мастацкіх тэкстаў, іх размяшчэнні, пытаннямі і практычнымі заданнямі да іх. Асабліва значна было зменена выданне 1950 г. У яго быў уведзены новы раздзел — “Вусная народная творчасць”, які ўключаў паасобныя тэксты дарэвалюцыйнага і паслярэвалюцыйнага фальклору (песні, казкі, прыпеўкі, прыказкі). У гэтым жа перавыданні былі дадзены біяграфічныя звесткі пра ўсіх пісьменнікаў, творы якіх змяшчала хрэстаматыя (Я. Купала, Я. Колас, К. Крапіва, К. Чорны, П. Броўка, П. Глебка, М. Лынькоў, Э. Самуйлёнак, А. Куляшоў, М. Танк, А. Кулакоўскі). Асноўныя прынцыпы будовы гэтага выдання хрэстаматыі захоўваліся ва ўсіх пазнейшых выданнях.

Навуковыя працы Н.Т. Вайтовіч з’явіліся важкім укладам у беларускае мовазнаўства і з часам не страчваюць тэарэтычнай і практычнай вартасці.

Д.І. ЭДЭЛЬМАН (Масква)

ДА ПЫТАННЯ ДАСЛЕДАВАННЯ СЛАВЯНА-ІРАНСКІХ ІЗАГЛОС

Даўно заўважана, што славяна-іранскія мовы, якія адносяцца да розных “ветвей” вялікай індаеўрапейскай сям’і, маюць шэраг агульных матэрыяльных і структурных элементаў на розных моўных узроўнях. Пры гэтым, хаця ў некаторых арэалах (у асноўным у паўднёварускіх стэпах і суседніх з імі рэгіёнах) мелі месца актыўныя кантакты паміж часткай іранскіх плямёнаў (вядомых пад назвай “скіфы”) і часткай суседніх славянскіх, далёка не ўсе рысы падабенства могуць быць растлумачаны як народжаныя данымі кантактамі. Гэта акалічнасць падводзіць да разгледжання матэрыяльных і структурных падабенстваў паміж мовамі даных дзвюх сем’яў у максімальным аб’ёме і з максімальнай увагай да ўзнікнення кожнага такога падабенства, што дазваляе вызначыць іх розныя тыпы, пэўную часавую і прасторавую стратыфікацыю — і ў выніку — іх прычына-выніковую ўзаемасувязь.

Славяна-іранскія ізагласы неаднаразова разглядаліся ў літаратуры ў розных аспектах. Найбольш пільная ўвага надавалася пры гэтым лексічным паралелізмам і запазычанасцю з моў адной сям’і ў мовы другой, галоўным чынам — з іранскіх моў (у асноўным скіфскіх дыялектаў) у славянскія. Даследаваліся розныя слаі лексікі, пачынаючы ад назваў канкрэтных рэалій і прадметаў (у тым ліку тыя, якія знайшлі адлюстраванне ў тапаніміцы арэала) і завяршаючы найменнямі некаторых культуралагічных канцэптаў (якія ўключаюць, акрамя ўласна лексікі, шэраг формульных словазлучэнняў). У сувязі з лексікай аналізаваліся звычайна і міфалагемы, агульныя для носьбітаў гэтых моў. Гэтым праблемам прысвечаны шматлікія выдатныя даследаванні такіх навукоўцаў, як М. Фасмер, Э. Бенвеніст, В.І. Абаеў, У.Н. Тапароў, А.А. Залізняк, А.М. Трубочоў, Й. Рэчэк і інш.

Значна менш надавалася ўвагі агульным фанетычным, марфалагічным, сінтаксічным рысам, аднак іх наяўнасць адзначалася ў літаратуры. Аналіз нека-